

Ghercă Iulian

Încheierea primului război mondial și „problema orientală“

Pacea de la Mudros din 30 octombrie 1918 a însemnat încheierea războiului pentru turci, ca stat învins, dar această dată marchează practic și sfârșitul Imperiului Otoman. Urmările înfrângerii au fost dramatice pentru otomani, puterile Antantei au preluat controlul țării. Strâmtoarele și capitala au fost ocupate de către trupele Antantei, flota britanică a intrat în Marea Neagră. În Asia Marea Britanie a ocupat Mosulul și alte orașe din Anatolia, Franța a ocupat Cilicia (Kilikya), Italia a ocupat părțile sudice din Anatolia împreună cu orașele Adalia (Antalya) și Konya, iar grecii au ocupat, cu consimțământul Alianților orașul Izmir (Smyrna) împreună cu teritoriile învecinate¹. Au fost amintite doar teritoriile ocupate de Alianți care făceau parte din nucleul Imperiului Otoman, adică Tracia orientală și Anatolia în special, celelalte provincii otomane au fost pierdute de turci în timpul războiului.

La sfârșitul conflagrației Alianții controlau o bună parte din teritoriul otoman precum și infrastructura. Trupele aliate controlau porturile, căile ferate, telegrafurile, radioul, sistemul bancar. Armata era demobilizată, iar flota a fost predată Alianților, în aceste condiții practic nu mai exista autoritate otomană nici măcar în Anatolia propriu-zisă². Jumătate din fostul Imperiu Otoman era acum pierdută, iar ce a mai rămas, adică Asia Mică și Tracia orientală erau sub stăpânirea forțelor Antantei. Cercurile politice din Turcia erau pe bună dreptate desperate: după 8 ani de război țara se confrunța cu masive pierderi teritoriale, dispariția autorității statului, distrugeri, foame, boli și izolarea completă a țării din punct de vedere diplomatic³.

Situația dramatică a țării precum și pasivitatea sultanului Mehmet al VI-lea au provocat profunda nemulțumire a unei părți din armată. În aceste condiții un grup de ofițeri în frunte cu Mustafa Kemal s-au ridicat împotriva guvernului de la Istanbul

¹ Mehmet Ali Ekrem, *Atatürk făuritorul Turciei moderne*, Editura Politică, București, 1969, p.74.

² Nicolae Ciachir, *Istoria popoarelor din sud-estul Europei în epoca modernă (1889-1923)*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1987, p.380.

³ Mehmet Ali Ekrem, *op.cit.*, p.75.

constituind o mișcare națională ce își propunea salvarea țării. Nucleul mișcării era în centrul Anadoliei, unde în martie 1920 a început războiul de eliberare de sub controlul trupelor aliate⁴. Pe 16 martie 1920 guvernul britanic a hotărât ocuparea Istanbulului ceea ce a intensificat mișcarea națională condusă de Kemal⁵. Pe 23 aprilie 1920 a fost convocată la Ankara (Angora) marea Adunare Națională care s-a declarat reprezentanta națiunii și a votat încredințarea puterii lui Mustafa Kemal⁶. La scurt timp se produce o apropiere între kemaliști și bolșevici, cel mai probabil liantul nu era de ordin ideologic ci de natură strategică, și bolșevicii și kemaliștii aveau dușmani comuni. Astfel, la 26 aprilie 1920 Kemal i-a propus lui Lenin stabilirea relațiilor diplomatice și a cerut ajutor împotriva intervențiștilor⁷.

Aliații erau deranjați de acțiunile kemaliștilor din Anadolă și de declarațiile de independență ale acestora așa că i-au lasat sultanului mână liberă să-l anihileze. Acesta a trimis puținele trupe fidele împotriva lui Kemal, însă puterea kemaliștilor creștea exponențial. La sfârșitul lunii mai 1920 au fost enunțate condițiile de pace pentru Turcia, aceasta urma să devină un stat mic și neviabil în interiorul Anadoliei, Istanbulul urma să fie pus sub control internațional, se producea internaționalizarea strâmtorilor, Armenia trebuia să devină independentă și exista posibilitatea ca și Kurdistanul să obțină independența. De fapt și ce mai rămânea avea să fie o semicolonie împărțită în sfere de influență între marea Britanie, Franța și Italia⁸. Practic numai sultanul și cercurile care îi rămăseseră fidele se mai agățau cu disperare de Marea Britanie în speranța de ași conserva pozițiile.

Franța, deși nu recunoscuse guvernul lui Kemal, a încheiat cu acesta un armistițiu de 20 de zile la 30 mai 1920. Era o breșă importantă în rândurile Aliaților care șubrezea serios și poziția Marii Britanii. În ciuda dorinței de a anihila mișcarea kemalistă, extrem de incomodă în condițiile în care se definitiva tratatul de pace cu Turcia, Aliații nu dispuneau de trupe pentru a interveni direct, în schimb au intervenit indirect

⁴ Serge Berstein, Pierre Milza, *Istoria Europei, vol.5, secolul XX (din 1919 până în zilele noastre)*, Institutul European, Iași, 1998, p.26.

⁵ Eliza Campus, *Din politica externă a României 1913-1947*, Editura Politică, București, 1980, p.239.

⁶ De atunci această dată reprezintă Ziua Națională a Turciei.

⁷ Mehmet Ali Ekrem, *op.cit.*, pp.108-110.

⁸ *Ibidem.*, pp.112-113.

încurajând armata grecească care a beneficiat de ajutorul consilierilor englezi și pe care au aprovizionat-o cu material de război și echipament modern.

Este important de remarcat că mulți militari și specialiști în problemele Orientului Apropiat nu agreau politica guvernului britanic față de Turcia și sugerau mai multă bunăvoință față de aceasta. La 9 martie 1920 amiralul de Robeck din Istanbul i-a trimis lordului Curzon, ministru britanic de externe, o scrisoare în care își exprima părerea față de propunerile privind pacea cu Turcia. Amiralul se arăta de acord cu internaționalizarea Strâmtorilor și cu impunerea unui control financiar Turciei, dar nu considera o soluție bună cedarea Traciei orientale și a sangeacului de Smyrna Greciei. Acesta mai sublinia că un tratat cu Turcia nu trebuia să fie incompatibil cu principiile pentru care guvernul britanic purtase acel război, trebuia să conducă spre o pace durabilă în Orientul Apropiat și mai trebuia să fie aplicabil fără alte vărsări de sânge și sacrificii din partea Aliaților. Se sublinia că Tracia orientală și sangeacul Smyrnei erau populate de o majoritate turcă care nu va accepta o anexare din partea Greciei și, în plus, acest lucru ar viola principiul autodeterminării. Se insista pe ideea că implementarea tratatului de pace cu Turcia presupunea aplicarea forței, or Imperiul britanic nu mai avea resurse și se amintea că nu s-au găsit resurse militare disponibile atunci când s-a pus problema recuperării orașului Baku de la bolșevici pentru a proteja partea estică a Imperiului, adică pentru a proteja interese vitale. Amiralului de Robeck i se părea ciudat că aceste dificultăți de a găsi resurse militare nu erau luate în calcul, mai ales că se punea problema de a satisface cerințele excesive ale Greciei⁹.

Un raport secret foarte meticulos întocmit al Marelui Stat Major britanic referitor la situația din Turcia din 15 martie 1920 prezenta detaliat situația politică, starea de spirit, situația militară, anticipări ale diferitelor evoluții ale situației. În privința tratatului de pace cu Turcia se sublinia că acesta conține prevederi pe care cel mai probabil turcii nu le vor accepta și care nu pot fi aplicate decât dacă Aliații sunt pregătiți să le impună cu forța. Acele prevederi inacceptabile pentru turci erau cedarea Traciei orientale și a sangeacului de Smyrna Greciei, pierderea în favoarea Aliaților a Kurdistanului și recunoașterea Armeniei ca stat independent. În ceea ce privește Armenia

⁹ *Documents on British Foreign Policy 1919-1939, First Series, Volume XIII*, Oxford University Press, 1963, doc. nr.17, pp.17-19.

raportul argumenta că aceasta va avea nevoie de sprijin militar și logistic și că Alianții nu au capacitatea să intervină, așa că cel mai probabil ea va fi atacată de kemaliști și va fi cu siguranță învinsă. Se amintea că Turcia a pierdut în război Mesopotamia, Siria, Palestina și Arabia, așa că acele clauze ale tratatului care stipulau pierderea acestor teritorii nu prezentau deficiențe militare. Concluzia raportului era următoarea: din punct de vedere militar este de nedorit ca în tratatul de pace cu Turcia să fie inserate clauze pe care Alianții nu sunt pregătiți să le impună cu forță¹⁰.

Într-o altă telegramă din 1 aprilie 1920 amiralul de Robeck îl avertiza pe lordul Curzon că atribuirea Traciei orientale și a Smyrnei Greciei va crea un grav pericol pentru populația creștină din interiorul Anatóliei provocând masacrarea acestora de către turci¹¹. Un alt raport secret al Marelui Stat Major britanic din 1 aprilie 1920 cu privire la tratatul de pace cu Turcia ajungea la următoarea concluzie: Statul Major General considera că a persista cu propunerile de pace propuse deja Turciei fără ca Alianții să aibă forțe militare să le impună înseamnă riscul de a compromite prestigiul Marelui Britannie și probabil va cauza masacre ale creștinilor și ale armenilor fără precedent chiar și pentru Turcia¹².

În această situație confuză guvernul de la Istanbul a semnat Tratatul de la Sèvres la 10 august 1920¹³. Tratatul practic statua din punct de vedere juridic situația din Turcia ceea ce a determinat denunțarea imediată a acestuia din partea guvernului lui Mustafa Kemal¹⁴. Egiptul și Ciprul deveneau posesiuni britanice, Transiordania, Palestina și Irakul deveneau posesiuni britanice sub mandatul Societății Națiunilor, Siria devenea posesiune franceză sub același mandat, Tracia orientală și sangeacul Smyrnei erau atribuite Greciei, iar Armenia devenea stat independent¹⁵. De fapt, Alianții s-au încăpățânat să semneze un Tratat de pace cu un guvern turc care nu mai avea nici o autoritate, adevărata putere politică în Turcia se afla în mâinile guvernului lui Kemal.

În această perioadă, kemaliștii au atacat Armenia care, fiind izolată, nu putea primi ajutor din partea Alianților. Ea a fost repede înfrântă și a cerut armistițiul la

¹⁰ *Documents on British Foreign Policy 1919-1939, First Series, Volume XIII*, doc. nr.23, pp.26-38.

¹¹ *Ibidem.*, doc.nr.39, pp.53-54.

¹² *Ibidem.*, doc.nr.40, pp.54-57.

¹³ Mehmet Ali Ekrem, *op.cit.*, pp.114-116.

¹⁴ Nicolae Ciachir, *op.cit.*, p.382.

¹⁵ Vezi hărțile din anexă.

sfârșitul lunii noiembrie 1920, iar pe 3 decembrie același an a fost semnată pacea de la Gümürhü prin care armenii au renunțat la toate teritoriile ce li se atribuiseră prin pacea de la Sèvres. Acesta era primul tratat încheiat de guvernul de la Ankara. Un raport militar britanic din 22 noiembrie 1920 arăta că dispariția generalului albgardist Wranghel, capitularea Armeniei, pericolul de a fi atacată Georgia și incapacitatea Greciei de a învinge trupele kemaliste presupuneau ca guvernul britanic să fie pregătit să adopte una dintre trei posibile soluții: să trimită întăriri în Istanbul, să retragă trupele britanice existente sau să reajusteze politica Alianțelor față de Turcia¹⁶. Alt succes diplomatic răsunător al guvernului lui Kemal a fost semnarea tratatului de prietenie cu Rusia bolșevică la 16 martie 1921 prin care toate tratatele anterioare și capitulațiile Imperiului Otoman erau anulate¹⁷.

Succesul diplomatic al guvernului kemalist era susținut și de victoriile militare, la începutul anului 1921 trupele turcești obțin primele succese importante împotriva celor grecești. În plus, în Franța și în Italia opinia publică era din ce în ce mai favorabilă mișcării kemaliste ceea ce făcea poziția Marelui Britannie, principala susținătoare a Greciei împotriva guvernului kemalist, din ce în ce mai delicată. Evoluția situației din Turcia a determinat guvernul britanic să convoace în februarie 1921 o Conferință la Londra la care au participat delegații ai Alianțelor, ai Greciei și al celor două guverne din Turcia. Alianții erau dispuși să mai atenueze puțin din dispozițiile Tratatului de la Sèvres fără să renunțe la prevederile importante, însă delegația kemalistă a cerut în primul rând evacuarea Anadoliei. Grecii au fost cei mai intransigenți și nu au fost de acord nici cu propunerea aliată, nici cu cea kemalistă, ei s-au declarat capabili să-i facă pe turci să respecte Tratatul de la Sèvres. Dincolo de eșecul inevitabil al Conferinței momentul este extrem de important pentru că ilustrează o schimbare de optică, din acel moment guvernul kemalist era recunoscut *de facto* de către guvernele Alianțelor¹⁸.

Pentru că nu se putea ajunge la o înțelegere războiul dintre turcii kemaliști și grecii susținuți de Marea Britannie în special a continuat cu succese schimbătoare. În primăvara anului 1921 kemaliștii au obținut câteva victorii care însă au fost anulate de puternica ofensivă grecească din iulie același an care a determinat o retragere a

¹⁶ *Documents on British Foreign Policy 1919-1939, First Series, Volume XIII*, doc. nr.181, p.189.

¹⁷ Mehmet Ali Ekrem, *op.cit.*, pp.116-117.

¹⁸ *Ibidem.*, pp.121-122.

kemaliștilor în interiorul Anatoliei și pierderea unui vast teritoriu. Într-o asemenea situație de criză gravă Marea Adunare Națională l-a investit pe Kemal la 5 august 1921 cu puteri absolute. La sfârșitul verii și începutul toamnei, după o confruntare de 22 de zile la Sakarya, grecii au ordonat retragerea¹⁹ și balanța a fost înclinată de partea kemaliștilor care preiau inițiativa, de data aceasta decisiv²⁰. Succesele forțelor kemaliste au determinat Franța să semneze un acord cu guvernul kemalist la 20 octombrie 1921 prin care aceasta se angaja să-și retragă trupele din Anatolia și recunoștea anularea capitulațiilor Imperiului Otoman, anulare fără de care Turcia nu putea fi cu adevărat independentă²¹. Acest acord a provocat nemulțumirea profundă a guvernului britanic²² pentru că Alianții aveau încă din primele faze ale războiului o înțelegere care prevedea ca nici unul dintre Alianți să nu încheie pace separată cu nici o putere inamică. În plus, prin articolul 8 al Înțelegerii Tripartite din 10 august 1920 Franța se angajase să mențină trupele în zona franceză de influență din Turcia, adică în Cilicia, până când Alianții se asigurau că Turcia respectă prevederile Tratatului de la Sèvres, or Franța se angajase prin acordul cu guvernul kemalist să-și retragă trupele din Cilicia, regiune care nu fusese cucerită în război nici de Franța, nici măcar de trupele Aliate ci doar de trupele britanice²³. A fost un succes formidabil pentru Kemal, din acel moment Marea Britanie a rămas singură în atitudinea ei intransigentă față de Turcia. Însă guvernul britanic avea motive să se opună existenței unei Turcii independente, un stat suveran în Anatolia reprezenta un exemplu îngrijorător pentru popoarele musulmane din orient de sub dominația engleză.

Până în vara anului 1922 s-a păstrat, în plan militar, *status-quo*-ul, însă la sfârșitul lui august 1922 trupele turcești au lansat un atac surprinzător asupra celor grecești, indemnăți de Kemal să atingă Marea Mediterană. Efectul a fost devastator, grecii au fost zdrobiți categoric și la 9 septembrie trupele turcești intră în Smyrna (Izmir), bastionul ocupației grecești din Anatolia. Trupele grecești s-au retras în panică în Tracia așa încât calea spre Istanbul și Dardanele era deschisă și trupele turcești nu au

¹⁹ Nicolae Ciachir, *op.cit.*, p.383.

²⁰ Mehmet Ali Ekrem, *op.cit.*, pp.126-128.

²¹ *Ibidem.*, p.130.

²² Dincolo de acest acord trebuie menționat că firme private franceze, ca și italiene de altfel, aprovizionau cu material de război ambele tabere beligerante, iar firme britanice aprovizionau trupele grecești. (*Documents on British Foreign Policy 1919-1939, First Series, Volume XVII*, Oxford University Press, 1970, doc.nr.738, pp.930-931).

²³ *Ibidem.*, doc.nr.432, pp.462-463.

ezitat să înainteze până la zona demilitarizată. Aliații însă au refuzat să permită trupelor turcești să treacă prin zona demilitarizată pentru a alunga trupele grecești și din Tracia. Kemal a sfidat Marile Puteri și a forțat intrarea în zona demilitarizată făcându-i pe Aliați să asiste neputincioși în fața politicii faptului împlinit. Pentru ca situația să devină și mai complicată Franța și Italia și-au retras trupele de pe malul asiatic al strâmtorilor lăsând Marea Britanie singură în fața trupelor kemaliste. Guvernul britanic căuta o soluție pentru a se retrage fără a-și compromite prestigiul. Aliații au fost forțați să propună negocieri acceptând evacuarea Traciei orientale de către trupele grecești. La întâlnirea de la Mudanya comandatul-șef al armatei kemaliste, Ismet pașa, a cerut și plecarea trupelor aliate din Istanbul, britanicii au insistat să rămână un timp pentru a salva aparențele și pentru a se putea retrage mai târziu neforțați, Kemal a fost receptiv față de cerința britanicilor²⁴.

La 10 octombrie 1922 a fost semnat acordul care a pus capăt războiului, grecii se obligau să se retragă din Tracia orientală până la râul Marița, teritoriu care trecea sub suveranitatea turcă. Administrația civilă a Istanbulului a trecut în mâinile guvernului de la Ankara astfel încât ocupația militară aliată devenea practic invizibilă. Turcii se obligau să-și retragă trupele din zona demilitarizată. Pentru a încheia o evoluție firească a evenimentelor la 4 noiembrie 1922 printr-o lege adoptată de Marea Adunare Națională se punea capăt dinastiei imperiale a osmanilor, iar la 17 noiembrie ultimul sultan a fugit din Istanbul cu ajutorul britanicilor²⁵. Astfel, Turcia se dovedea a fi prima țară care a făcut o breșă în sistemul de pace de la Versailles, nerespectând hotărârile Tratatului de la Sèvres²⁶.

La 20 noiembrie 1922 a început Conferința de pace de la Lausanne la care au participat 12 state, inclusiv România. Inițial lordul Curzon a propus ca bază pentru negocieri Tratatul de la Sèvres, Ismet pașa a insistat, însă, să se negocieze pe picior de egalitate sau deloc și Aliații au fost nevoiți să accepte propunerea Turciei. Era evident că Turcia kemalistă se așezaseră la masa Conferinței cu un mare și evident prestigiu²⁷. Cele mai complicate chestiuni care trebuia soluționate erau: regimul strâmtorilor, capitulațiile

²⁴ Mehmet Ali Ekrem, *op.cit.*, pp.137-139.

²⁵ *Ibidem.*, pp.140-142.

²⁶ Nicolae Ciachir, *op.cit.*, p.384.

²⁷ Eliza Campus, *State mici și mijlocii din centrul și sud-estul Europei în relațiile internaționale, prima jumătate a secolului al XX-lea*, Editura Politică, București, 1988, p.114.

Imperiului Otoman și interesele capitalului străin din Turcia. Britanicii nu doreau să accepte anularea capitulațiilor iar turcii nu doreau internaționalizarea strâmtorilor astfel încât s-a ajuns într-un impas și Conferința s-a suspendat în februarie 1923²⁸. Discuțiile din jurul problemei strâmtorilor au constituit punctul nevralgic al Conferinței, iar marile puteri trebuiau să țină cont în primul rând de Turcia care nu era un inamic învins ci unul învingător²⁹. În același timp la Lausanne a apărut un element nou, a crescut influența statelor mici și mijlocii în luarea deciziilor³⁰. La 9 aprilie 1923 lucrările Conferinței s-au reluat, iar la 24 iulie s-a semnat Tratatul de pace cu Turcia și Convenția asupra Strâmtorilor. În Europa Turcia revenea la granițele din 1913 cu Bulgaria și Grecia³¹, iar în Anatolia i se recunoșteau hotarele stabilite în urma războiului, deci recunoștea pierderea fostelor provincii ale Imperiului Otoman³². Turcia a mai obținut anularea capitulațiilor fostului Imperiu Otoman fără perioadă de tranziție, așa cum ar fi vrut Marea Britanie și anularea clauzei din Tratatul de la Sèvres care prevedea limitarea armatei turcești. Totuși Turcia a trebuit să facă concesii și a acceptat internaționalizarea strâmtorilor, deci interesele britanice privind strâmtorile, ca și cele românești de altfel, au avut câștig în detrimentul intereselor sovietice în special³³. Se institua libera trecere a vaselor comerciale și de război prin strâmtori atât pe timp de pace cât și pe timp de război, cu mențiunea că în situația în care Turcia era beligerantă în timp de război puteau trece doar vase comerciale și de război ale statelor neutre în acel conflict. Coastele strâmtorilor au rămas zone demilitarizate până în 1936, ca și regiunea de graniță dintre Turcia, Grecia și Bulgaria.

Un fapt trist și dureros a fost schimbul de populație care s-a făcut între Turcia și Grecia pentru a mai dezamorsa din potențialul conflictual, astfel, 1 milion de greci au fost mutați din Asia Mică în Grecia, iar 300 de mii de turci au fost mutați din Grecia în Asia Mică³⁴.

²⁸ Mehmet Ali Ekrem, *op.cit.*, pp.142-143.

²⁹ Eliza Campus, *Din politica externă...*, pp.239-241.

³⁰ Eadem., *State mici și mijlocii...*, p.118.

³¹ Nicolae Ciachir, *op.cit.*, p.384.

³² Vezi hărțile din anexa.

³³ Mehmet Ali Ekrem, *op.cit.*, p.144.

³⁴ Serge Berstein, Pierre Milza, *op.cit.*, p.26.

BIBLIOGRAFIE

- ✓ ***, *Documents on British Foreign Policy 1919-1939, First Series, Volume XIII*, Oxford University Press, 1963
- ✓ ***, *Documents on British Foreign Policy 1919-1939, First Series, Volume XVII*, Oxford University Press, 1970.
- ✓ Aysen Alder-Berkem, *La Turquie devant le défi culturel de l'Union Européenne*, Université de Genève, Genève, 2002.
- ✓ Ancel, Jacques, *Manuel historique de la Question d'Orient (1792-1930)*, IVe édition, Librairie Delagrave, Paris, 1931.
- ✓ Berstein, Serge, Milza, Pierre, *Istoria Europei, vol.5, secolul XX (din 1919 până în zilele noastre)*, Institutul European, Iași, 1998.
- ✓ Boicu, Leonid, *Geneza „chestiunii române” ca problemă internațională*, Ed. Junimea, Iași, 1975.
- ✓ Boicu, Leonid, Ciută, Cristina, *O controversă istoriografică neînchisă: declanșarea crizei („problemei”, „chestiunii”) orientale*, în G. Bădărău, L. Boicu, L. Năstasă (coord.), *Istoria ca lectură a lumii. Profesorului Alexandru Zub la împlinirea vârstei de 60 de ani*, Fundația Academică Xenopol, Iași, 1994, p. 166.
- ✓ Nicolae Ciachir, *Istoria popoarelor din sud-estul Europei în epoca modernă (1889-1923)*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1987.
- ✓ Constantin Buchet, *Religie și putere în relațiile internaționale contemporane*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1998.
- ✓ Campus, Eliza, *Din politica externă a României 1913-1947*, Editura Politică, București, 1980.
- ✓ Eadem, *State mici și mijlocii din centrul și sud-estul Europei în relațiile internaționale, prima jumătate a secolului al XX-lea*, Editura Politică, București, 1988.
- ✓ Coudenhove-Kalergi, Richard N., *Pan-Europa*, Ed. Pro Europa, Târgu-Mureș, 1997.
- ✓ Adrian Cioflâncă, *Cunoașterea alterității ca formă de putere. Despre orientalism și balcanism*, în “Xenopoliana”, Iași, t. X, 2002, 1-4, pp. 119-126.

- ✓ Ciurea, Dumitru, *Românii și „chestiunea orientală”*, în I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, *Românii în istoria universală*, vol. II/1, Univesritatea „Al. I. Cuza”, Iași, 1987, p. 405-408.
- ✓ Dobrinescu, Valeriu-Florin, *Diplomația României la cele două conferințe de pace de la Paris (1919-1920, 1946-1947)*, în Kurt W. Treptow (ed.), *Romania and Western civilization*, The Center for Romanian studies, Iași, 1997, p. 353-382.
- ✓ Driault, Édouard, *La Question d'Orient depuis ses origines jusqu'à la paix de Sèvres (1920)*, pref. Gabriel Monond, VIIIe édition, Félix Alcan, Paris, 1921.
- ✓ Ekrem, Mehmet Ali, *Atatürk făuritorul Turciei moderne*, Editura Politică, București, 1969
- ✓ Idem, *Relațiile româno-turce între cele două războaie mondiale (1919-1944)*, Ed. Științifică, București, 1993.
- ✓ Gârz, Florian, *Renașterea Europei de la Atlantic la Urali*, Ed. Odeon, București, 1999.
- ✓ Huntington, Samuel P., *Ciocnirea civilizațiilor și refacerea ordinii mondiale*, Ed. Antet, Oradea, 1998.
- ✓ Hoekman, Bernard M., Togan, Sübidey (ed.), *Turkey: economic reform and ascension to the European Union*, World Bank and The Centre for Economic Policy Research, Washington, 2005.
- ✓ Inalcik, Halil, *Imperiul Otoman. Epoca clasică 1300-1600*, ediție și studiu introductiv de Mihai Maxim, traducere, notă, completarea glosarului și indicelui de Dan Prodan, Ed. Enciclopedică, București, 1996.
- ✓ Iordan, Constantin, *La place de la Roumanie dans les relations internationales de la Turquie républicaine jusqu'en 1925*, în AII XI, Iași, 1994, p. 119-131.
- ✓ Idem, *Relation interbalkaniques (juillet-novembre 1939). Une perspective historique*, în RESEE, t. XXIX, 1-2, București, 1991, p. 79-86.
- ✓ Loth, Wilfried, *Împărțirea lumii. Istoria Războiului Rece 1941-1955*, trad. Ana-Maria Iosup, Ed. Saeculum I. O., București, 1997.
- ✓ Mehmet, Mustafa Ali, *Istoria turcilor*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1976.

- ✓ Idem, *Problema orientală și afirmarea popoarelor sud-est europene (până la 1877)*, în *Cercetări de istorie și civilizație sud-est europeană*, vol. II, București, 1986, p.109-122.
- ✓ Idem, *Sur la neutralité de la Turquie pendant la deuxième guerre mondiale*, în *RESSE*, t. XXIX, 3-4, București, 1991, pp. 173-178.
- ✓ Oțetea, Andrei, *Contribuții la chestiunea orientală*, în Andrei Oțetea, *Scieri istorice alese*, pref. de acad. David Prodan, Ediție și studiu introductiv de Florin Constantiniu și Șerban Papacostea, indice de Antoanela Ciocâltan, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1980, pp. 67-184.
- ✓ Pamuk, Orhan, *În poces*, trad. Carmen Mușat, în „Observator cultural”, IV, 43-44 (300-301), 22 decembrie 2005 - 11 ianuarie 2006, p. 10.
- ✓ Pinon, René, *L'Europe et l'Empire Ottoman. Les aspects actuels de la Question d'Orient*, IIe edition, Librairie Académique, Perrin et Cie, Paris, 1908.

- ✓ <http://www.nonalaturquie.com> .
- ✓ <http://www.tetedeturc.com> .